

ДІАЛОГІЧНИЙ ВИМІР ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ В КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ КУЛЬТУРИ

Залужна А.Є. (м. Рівне)

В статті проаналізовано особливість морально-естетичної концепції М.М. Бахтіна в світлі онтології вчинку та діалогу. На основі переосмислення філософських праць мислителя здійснено експлікацію реалізації феномену вчинку у художньому тексті в горизонті завершення образу героя та діалогічної зустрічі рівноправних свідомостей.

Ключові слова: діалог, художній текст, інтертекстуальність, комунікація, культура, естетична любов, поліфонічний роман, першообрази культури, великий час культури.

Вступ

Кардинальні зрушення філософської рефлексії ХХ ст. репрезентувалися не лише в зрізі феноменологічно-екзистенційного та онтологічно-герменевтичного повороту, але й в значній мірі проявилися в комунікативних трансформаціях з окресленням переходу від класичної парадигми свідомості до некласичних моделей діалогічно-дискурсивних практик, від монологічного суб'єкта до – інтерсуб'єктивності. А, відтак, “екзистенційна комунікація” К. Ясперса, “діалогічний антропологізм” М. Бубера, “екзистенційний діалог” М. Бахтіна, “комунікативна дія” Хабермаса, “ідеальна комунікація” Апеля, “асиметрична етика” Е.Левінаса та інш. засвідчили про суттєві зміни глибинних засад академічного філософування з актуалізацією мовно-комунікативних, інтертекстуальних, дискурсивних вимірів людського буття, з характерною орієнтацією на зустріч з іншим, чужим, неповторним (особистістю, культурою, ціннісними освітами, текстами, образами культури та інш.)

В окреслених парадигмальних змінах гуманітарно-філософського мислення поряд з концепцією діалогу особливого культурно-універсального значення починає набирати проблеми тексту та інтертекстуальності. При таких текстоцентричних тенденціях всі модуси культури постають текстом, який на рівні міжтекстової взаємодії виступає текстом текстів загалом. Адже розуміння тексту в якості смислотвірного феномена культури та первинної реальності царини гуманітарного знання визначає горизонти редукції до тексту буття людини, суспільства, мистецтва що існують в складно організованому світі смислів і значень культури (Ю. Лотман, Р. Барт) та його діалогічних вимірів (М. Бахтін).

Мета статті

У зв'язку з окресленістю діалогічно-дискурсивних та текстоцентричних орієнтацій сучасної філософії в запропонованому дослідженні поставимо завдання висвітлити діалогічний вимір художнього тексту в комунікативному просторі культури у філософських пошуках М. Бахтіна. Адже саме цьому мислителю належить створення нової морально-естетичної концепції вчинку та його реалізації в світі естетичного з

активізацією Іншого як ціннісного центру художнього бачення. З метою вирішення поставленого завдання виникає потреба розкриття морально-естетичної проблематики М. Бахтіна в контексті діалогічної парадигми на основі актуалізації таких проблем: феномена вчинку як первинного елемента етичного буття особистості та його реалізації в художньому тексті; специфіки естетичного відношення як любовно-милуючого завершення ціннісного центру Іншого та “антиципації смерті” героя; діалогічності рівноправних ціннісних світів у поліфонічному романі Ф. Достоевського та образів культури “великого часу” з розгляду граничних проблем буття.

Обговорення проблеми

Філософська рефлексія М.Бахтіна пронизана глибинним проникненням етичного та естетичного, що у ракурсі досліджень спадщини мислителя тематизується в сенсі “естетизованої етики” як “проблема щирості автора... і його відповідальності за власне слово” Є.А. Богатирьової [6, с. 58], розуміння “етичного через естетичне, а естетичне через етичне” Р.І. Александрової [1, с. 91], “реальної залежності пізнавального, етичного і естетичного” та взаємопроникнення двох контекстів “контексту героя – пізнавально-етичний, контексту автора – художній і естетичний” в Є.В. Волкової [10, с. 17], поєднання “естетичного споглядання і етичного вчинку” В.О. Шевченка [15, с. 31] та інш. Поряд з тим виникали спроби віднайдення тієї граничної основи, яка б поєднувала в собі всю багатоманітність поглядів російського філософа: “поетика культури” В. С. Біблер, “естетична форма” Н.К. Бонецька, ”відповідальність” і “вчинок” В.Л. Махлін, “методологія гуманітарного знання” І. Александрова, “поліфонічний діалог” та “діалогічність” Г. Батіщев, В. Малахов.

Морально-естетичний дискурс російського філософа, на нашу думку, варто досліджувати на тлі універсальності діалогу в індивідуальному бутті, художньої творчості, мови та культури. Адже саме діалог постає світоглядною домінантою для буття людини у світі культури та системоутворюючою категорією всієї філософії М. Бахтіна. Так, філософ стверджує: “Адже діалогічні відносини - явище значно більш широке, ніж відносини між репліками композиційно вираженого діалогу, це – майже універсальне явище, що пронизує всю людську мову і всі відносини і прояви людського життя, загалом все, що має сенс і значення” [4, с. 71]. Ключовою працею, що визначає специфіку філософування М. Бахтіна й підводить його рефлексію до онтології діалогу є трактат “До філософії вчинку”. Це великомасштабна праця передбачала створення онтологічної системи етики у складі чотирьох частин як “розгляду саме головних моментів архітектоники дійсного світу, не мислимого, а переживаючого” [3, с. 122] з орієнтацією на практичні засади особистісного буття, коли *philosophia prima* розглядається в зрізі моральнісної філософії. На відміну від класичної моделі раціональності з іманентним теоретизмом етики обов'язку утверджується моральнісна філософія людського існування - онтологія вчинку з притаманними для особистісного вчинювання властивостями відповідальності, причетності до буття, не-алібі в бутті, єдиності,

неповторності, обов'язковості, невипадковості та небайдужості. Особливе місце у філософії вчинку М. Бахтіна займає естетична проблематика, яка актуалізується з позиції мистецтва, зокрема, художньої літератури, оскільки “у своїй конкретності і проникненості емоційно-вольовим тоном із всіх культурно-абстрагованих світів ..., ближче до єдиного вчинку” [3, с. 128]. Адже, на думку Ю. Лотмана та М. Бахтіна, саме художній текст, включаючись в широку мережу міжтекстової взаємодії, постає особливим типом комунікативних зв'язків як в самому творі так і в інтертекстуальності культури загалом. Зокрема, Ю. Лотман стверджує про наявність розмаїття кодових нашарувань, які попри природної мови як “первинного коду” містять набагато складніші ціннісно-сміслові переплетення. А, тому “будь-який художній текст не є послідовним і однолінійним розгортанням якої-небудь однієї структури, а представляє собою переплетеність і взаємне перекодування двох або більше текстових структур” [12, с. 165], а у спілкуванні з культурним контекстом може “уподібнюючись культурному макрокосму, ставати значніше самого себе й набирати рис моделі культури” [12, с. 161]. Така багатшаровість та семантична неоднорідність тексту, вважає філософ, по-новому оприявлюється при зануренні в глибини комунікативного культурного контексту, коли між текстові зв'язки урізноманітнюють смисловий потенціал, внутрішньо збагачують і наповнюють, сприяють розвитку власної ідентичності.

На відміну від Ю. Лотмана, М. Бахтін наголошує не стільки на лінгвістично-семіотичні особливості тексту, скільки на аналіз його в сенсі безкінечно розвинутого й глибинно реалізованого діалогу, центру розуміння людини і спілкування з нею. Тому мислитель комунікативні текстові зв'язки у культурсеміотичних пошуках Ю. Лотмана вважає “деперсоналізованими” та “формалізованими”. “Я ж в усьому, - пише М. Бахтін, - чую голоси і діалогічні відносини між ними” [5, с. 393], адже “текст живе при зіткненні з іншим текстом (контекстом)...й за цим контактом контакт особистостей, а не речей” [5, с. 385]. Й таким визначальним текстом, що в комунікативному просторі культури вбирає всі інші тексти стає для мислителя художній текст, який переосмислюється ним в світлі естетики словесної творчості

Саме художня словесна творчість спроможна, на думку філософа, окреслити межу абсолютизації науково-теоретичного мислення, протиставляючи філософії гносеологічного суб'єкта ідею Іншого. Тому теорія вчинку, відповідальності та діалогу у світлі відношення людини до чужої свідомості конкретизується на практиці художнього тексту, безпосередньо реалізується у вчинку естетичної діяльності. Феномен Іншого володіє для філософа надзвичайно глибинним морально-етичним сенсом, оскільки потребує іншу свідомість неминуче необхідну для конституювання власного “Я”. Так, мислитель вважає, що зосередженість естетичного на “Я-для-себе” не лише непродуктивне, але й нереальне загалом, адже не можливо любити себе, чи милуватися собою. Відтак, надзвичайно ефективною для експлікації естетичної проблематики є зв'язок естетичного з любов'ю. Незалежно від позитивних чи негативних якостей персонажа

саме вона в естетичному спогляданні виражає прикутість заінтересованої уваги до героя, виражаючи у всеприймаючості любовного утвердження - небайдужість, “художню доброту”, охоплення багатоманітності бутєвих відтінків. У зв’язку з такими особливостями естетичної любові М. Бахтін цитує російське прислів’я: “Не по хорошу мил, а по милу хорош” [3, с. 128]. Любовно-милуюче завершуюче формотворення порівнюється з спасінням та спокутою героя, що дає підстави для уподібнення авторських волевиявлень з ставленням Бога до свого творіння. Однак, творче зусилля окінцевлення здійснюється під знаком смерті, сконцентрованості естетичного бачення “навколо ціннісного центру – смертної людини” [3, с. 131]. Завершення як авторський привілей естетично-формуючого та любовно-милуючого естетичного погляду ззовні в ціннісному окінцевленні та замкненості героя-Іншого є антиципацією смерті в ціннісно-смісловому вимірі. Особливої уваги в художній події серед учасників активності автора та пасивності героя надається саме емоційно-вольовій реакція автора, адже “подія взаємовідношення автора і героя всередині конкретного твору часто має декілька актів: герой і автор борються між собою, то зближуються, то різко розходяться; але повнота завершення твору передбачає різке розходження і перемогу автора” [5, с. 172].

Творчий вчинок автора, що реалізується в естетичному просторі культури для М. Бахтіна рухається на межі тіла та душі, однак “духу ж ще не має; для нього все ще має відбутися” [5, с. 190]. Прослідковується погляд на душу і тіло як завершене ціле. Поряд з тим окреслюється горизонт речовинності героя як переживання людської “емпіричної обмеженої предметності”. Тому ранні естетичні праці мислителя в окресленості чужого “Я” в межах зосередженості на поверхневих тілесно-душевних рівнях постають підготовчим філософським дискурсом, перехідним етапом для справжнього діалогу в глибинних підвалинах духовного. Як у філософії М. Бубера дух відкриває себе іншому духу лише в діалозі, так і для творчих інтенцій М Бахтіна життя духу і є діалог. А, оскільки автентичне розуміння діалогу, на думку російського мислителя, може бути здійснене у світлі художнього тексту, то загрозу творчої об’єктивації несе поліфонічний роман Ф. Достоєвського, в якому герої набирають статусу рівноправності, свободи, діалогічності, незалежності від авторського втручання. Діалог у М. Бахтіна, розпочинаючись на поверхневих тілесних і душевних рівнях, поступово набуває своєї істотної повноцінної реалізації у сфері духу, свідченням чого є відношення автор – герой, герой – герой, автор-читач у творчості Ф. Достоєвського. Адже ідея “трагічності мистецтва”, що виразилася у філософії М. Бахтіна в концепції “антиципації смерті” героя, а у Зіммеля протиріччям між мистецтвом та життям, впливає з реалізації художньої форми з притаманним для неї обмеженням та умертвінням повноти життєвих імпульсів. Поряд з тим, при можливості автором зображення в словесній творчості душі і тіла героя, виникають значні труднощі при художньому оформленні духу, який виходить за межі предметності та речовинності, трансцендентний простору і часу. А, відтак, з метою

виявлення глибинних духовних зв'язків, що поєднують життя з літературою М. Бахтін прослідковує динаміку літературного тексту від монологічної авторитарності автора до неповної діалогічності (романтизм), а згодом до багатоголосого поліфонічності та полілогічності (поліфонічний роман Ф. Достоевського).

В залежності від особливостей комунікативного зв'язку між автором і героєм та якісністю репрезентованого діалогу Н.К. Бонецька виокремлює в творчості М. Бахтіна градації естетичного та їх втілення в різноманітних формах, оскільки “багатоманіття можливих естетичних типів спілкування породжує різноманітні естетичні форми” [9, с. 54] від душевно-тілесного завершеності героя з характерною речовинністю, смертністю та пасивністю до вираження необ'єктивованого духу засобами діалогічної поетики. У зв'язку з чим дослідниця наголошує на розробленій російським філософом типології літературних образів у фокусі протиставлення смислової позиції героя авторській завершуючій активності. Саме в поліфонічному романі М. Бахтін вбачає модель сучасної культури, оскільки цей жанр, на його думку, охоплює всю багатоманітність світоглядів, домінуючих установок, “соціальних сил”, характерних для певної історико-культурної ситуації. Поліфонічний роман у філософських поглядах мислителя есплікується в ракурсі найбільш розвиненої діалогічної форми, що спроможна до естетизації дійсності, а тому і виступає тією новою формою мистецтва, яка виходить за межі літератури і наближається до самого життя. Створюється нова естетична концепція поєднання духу і діалогу. А проникнення в художню архітектуру творів Ф. Достоевського дає можливість філософу побачити нову форму словесного висвітлення внутрішнього світу людини, вирішення завдання естетизації духу в світлі незавершеного, безкінечного і суперечливого діалогу. “Цей діалог незавершений, він буде продовжуватися до тих пір, поки існують мислячі і шукаючі люди. Кінець його був би рівнозначний загибелі людства і людяності” [2, с. 7]. Це нескінчений діалог минулого, теперішнього і майбутнього, вираз самої культури як широкого діалогічного спілкування, породжуючого нові ціннісні смисли. Адже в своїх героях Ф. Достоевський намагався продемонструвати не психологічні чи соціальні типові образи своєї епохи, а віднайти “людину в людині” [4, с. 54], почути слово про світ як “смилову і оцінюючу позицію людини по відношенню до себе і по відношенню до оточуючої дійсності” [4, с. 79]. На думку М. Бахтіна, Ф. Достоевський, представивши поліфонічне багатоголосся суперечливих правд з проблем глибинних життєвих установок, здійснив “коперніканський переворот”, адже на місце завершуючої авторської активності поставив самосвідомість героя в її незавершеності, невирішеності, відкритості та свободі. Це своєрідна інвектива проти монологічного ідеологічно спрямованого одноголосого слова, яке в своїй егоцентричності заперечує рівноправність іншого “Я”. Герой Достоевського носій повноцінного слова, бунтівник проти нав'язаних закономірностей, людина на порозі складних, суперечливих та кризових рішень. І як справедливо стверджує М. Бахтін: “Достотне життя особистості

Діалогічний вимір художнього тексту в комунікативному просторі культури

досягне лише діалогічному проникненню в нього, якому воно саме відповідно і вільно розкриє себе” [4, с. 101]. Широта діалогічного спілкування в його орієнтації на безкінечність та незавершеність есплікується у російського мислителя в контексті не лише художнього тексту, але й культури. Тобто, реалізація діалогу здійснюється у мікрокосмі тексту в комунікативних зв'язках культури. Особливого значення в концепції діалогу М. Бахтін приділяє першообразу культури, який уособлює спроби вирішення смислословесних питань в координатах відповідної історико-культурної ситуації. У даному контексті, надзвичайно плідними є роздуми представника петербургської школи О.І. Введенського, до якої належить М. М. Бахтін, І. Лапшина, щодо формотворення типового родового образу. Тобто, при створенні художнього образу здійснюється акт вчужання його типовості, “викликаючи почуття єдності у багатоманітності естетичного змісту” [11, с. 115]. Така філософська рефлексія “типового родового образу”, до яких І. Лапшин відносить Прометея, Гамлета, Чичикова, Еженію Гранде набуває значного поглиблення у пошуках М. Бахтіна з акцентом на позазнаходженні та надмірності бачення. Адже текст у М. Бахтіна пов'язаний з безкінечним контекстом культури, вступає в діалог з іншими текстами, культурами, традиціями, століттями, народами. Формується “текст текстів” як монада комунікативного міжкультурного зв'язку. Таке розуміння культури у “великому часі” потребує персоніфікації, виокремлення суб'єкта діалогу по смислословесних проблемах. Тих вічних питаннях, які ставляться в діалогах різних типів культур Прометеем, Едіпом, Великим Інквізитором, Гамлетом, Дон Кіхотом, Фаустом, окреслюючи їх незавершеність та у намаганнях їх осмислення виразити дух тієї чи іншої епохи. Ці герої стали першообразами культури, оскільки на границях культур ведуть діалог з граничних проблем буття і, які знову актуалізуються в нових діалогах, у створених Ф. Достоєвським героями Р. Раскольниковим, І. Карамазовим, А. Карамазовим, С. Мармеладовою, князем Мишкіним та інш. “Взаєморозуміння століть і тисячоліть, народів націй і культур забезпечує складну єдність всього людства, усіх людських культур (складна єдність людської культури), складна єдність людської літератури. Все це розкривається лише на рівні “великого часу”. Кожний образ потрібно розуміти і оцінювати на рівні великого часу”, - стверджує М.М. Бахтін [5, с. 390]. А, тому єдність людини та культури в найбільшій мірі проявляється на рівні “великого часу культури” в горизонті якого долається вузький простір сучасності і здійснюється поєднання минулого теперішнього і майбутнього. Саме великі твори переживають свій час, адже вони підготовлюються століттями і продовжуватимуть жити в майбутньому з переплетеністю внутрішніх і зовнішніх діалогів та суперечок, тоталізуючи в художньому слові втілену великими письменниками правду про “граничні засади буття”.

Висновки

Таким чином, теоретико-методологічні новації філософії М. Бахтіна закладають основи для неklasичного розуміння етично-естетичної теорії як

феноменології естетичної діяльності, що набуває виразу події комунікативних зв'язків між автором і героєм, діалогічної взаємодії суб'єктів, культур, ціннісних світів, чужого і власного слова. Відтак, у некласичній гуманітаристиці російського мислителя відбувається своєрідна естетизація дійсності з тотальною пронизаністю морально-етичними ідеями, коли міжсуб'єктна тональність естетичного висвітлюється через призму витлумачення художньої творчості у світлі відповідального вчинювання, єдиного місця творчого суб'єкта-автора та діалогу. Створюється концепція “великого часу культури” як діалогічна взаємодія на межі культур з вирішення смислбуттєвих питань, обумовлюючи єдність минулого, теперішнього і майбутнього. А персоніфіковані комунікативні суб'єкти як першообрази відповідної соціокультурної ситуації ведуть незавершений діалог та суперечки з граничних проблем буття, які будуть продовжуватися довіки.

Перспективи подальших досліджень - виявити смислові паралелі й альтернативи концепту Іншого М. Бахтіна у співвіднесенні з академічними студіями петербургської школи О. І. Введенського (В. Франка, М. Лосського, І. Лапшина). Окреслити можливість пізнання чужого “Я” через призму інтуїтивного осягнення (М. Лосський), метафізики любові (В. Франк), вчування (І. Лапшин), позазнаходження та надмірності бачення (М. Бахтін).

Література

1. Александрова Р. И. Этическое и эстетическое в творчестве М. М. Бахтина / Р. И. Александрова // Вопросы философии. – 1994. - №12. – С. 90-96.
2. Бахтин М.М. В большом времени / М.М. Бахтин // Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. К столетию рождения Михайла Михайловича Бахтина (1895-1995). Сост. Ред. К.Г. Исупов. – СПб. : Алетейя, 1995. – С. 7-9.
3. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. – Ежегодник 1984-1985. – Наука, 1986. – С. 80 – 160.
4. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин . – Издание третье. – М. : Художественная литература, 1972. – 470 с.
5. Бахтин М. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. // Сост. С. Г. Бочаров; Текст подгот. Г.С. Бернштейн и Л.В. Дерюгина; Примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
6. Библер в.С. Михаил Михайлович Бахтин или Поэтика культуры / В.С. Библер. – М. : Прогресс, Гнозис, 1991. – 176 с.
7. Богатырева Е.А. М.М. Бахтин: этическая онтология и философия языка / Е. А. Богатырева // Вопросы философии. – 1993. - №1. – С. 51-58.
8. Бонецкая Н.К. М. М. Бахтин и традиция русской философии / Н.К. Бонецкая // Вопросы философии. – 1993. - №1. – С. 83-93.

9. Бонецкая Н. К. Эстетика М. Бахтина как логика формы / Н. К. Бонецкая // Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. К столетию рождения Михайла Михайловича Бахтина (1895-1995). Сост. Ред. К.Г. Исупов. – СПб. : Алетейя, 1995. – С. 51-60.

10. Волкова Е. В. Эстетика М. М. Бахтина / Е. В. Волкова. – Эстетика 12' 90. – М. : Знание, 1990. – 64 с. (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Эстетика»; №12).

11. Лапшин И.И. Философия изобретения и изобретение в философии. Введение в историю философии / И. И. Лапшин. – М. : Республика, 1999. – 399 с. – (Мыслители XX века).

12. Лотман Ю.М. Текст как семиотическая проблема / М. Ю. Лотман // История и типология русской культуры. – С.-Петербург : Искусство – СПб, 2002. – (768 с.).- С. 158-220.

13. Малахов В. Етика спілкування : Навч. посібник / Віктор Малахов. – К. : Либідь, 2006. – 400 с.

14. Махлин В. Л. Михаил Бахтин: философия поступка. – М. : Знание, 1990. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. Философия и жизнь №6)

15. Шевченко В.О. Естетичні ідеї М.М. Бахтіна у світлі некласичного ідеалу раціональності / В. О. Шевченко // Філософська і соціологічна думка. – 1989. - №7. – Ст. 26-36.

Залужная А.Е. Диалогическое измерение художественного текста в коммуникативном пространстве культуры. В статье проанализированы особенности морально-эстетической концепции М.Бахтина в контексте онтологии поступка и диалога. На основе переосмысления философских работ мыслителя осуществлено экспликацию реализации феномена поступка в художественном тексте в горизонте завершения образа героя и диалогической встречи равноправных сознаний.

Ключевые слова: диалог, художественный текст, интертекстуальность, коммуникация, культура, эстетическая любовь, полифонический роман, первообразы культуры, большое время культуры

Zaluzhnaya A.E. Dialogical measurement of the art text in communicative space of culture.

The article deals with the analysis of peculiarity of M. Bakhtin's moral and aesthetic conception in the light of ontology of action and dialogue.

On basis of reconsideration of philosophical works of the thinker the explication of realization of the phenomenon of the action in the artistic text in the scene of final designing of the character and dialogic meeting of consciousnesses which are equal in rights is made.

Key words: dialogue, art text, communications, culture, aesthetic love, the polyphonic novel, firstmode cultures, big time of culture